

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Монографія

*За редакцією
кандидата історичних наук, доцента
Бульвінського А. Г.*

Київ
«Видавництво «Фенікс»
2017

УДК 94(100):316.422+323.2(47+57)
075

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол №6 від 8 червня 2017 року)*

Рецензенти:

Матвієнко В.М. – доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Бевз Т.А. – доктор історичних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України

Дудко І.Д. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри
політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний
університет ім. Вадима Гетьмана»

**Особливості суспільно-політичної модернізації країн пост-
075 радянського простору : монографія / за редакцією кандидата
історичних наук, доцента А.Г. Бульвінського, ДУ «Інститут всесвітньої
історії НАН України». – Київ : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН
України», 2017. – 288 с.**

ISBN 978-966-02-8276-6

У монографії з'ясовано комплекс історичних, політичних, соціально-економічних та культурно-цивілізаційних причин, які впливали і зараз продовжують впливати на перебіг, характер, спрямованість, зміст та напрямок модернізаційних процесів у країнах пострадянського простору; визначено ключові тенденції та перспективи їх суспільно-політичної модернізації. Обґрунтовано положення про ключовий вплив на характер та спрямованість політико-трансформаційних процесів країн пострадянського простору їх історичного спадку та культурно-цивілізаційної самобутності.

УДК 94(100):316.422+323.2(47+57)

**За повного або часткового відтворення тексту монографії
посилання на автора і видання є обов'язковим**

ISBN 978-966-02-8276-6

©Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
РОЗДІЛ 1. МОДЕРНІЗАЦІЙНО-ТРАНСФОРМАЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ І ПРАКТИКИ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ	
1.1. Концепція «третьої хвилі» демократизації і пострадянський простір.....	18
1.2. Соціально-економічна модель розвитку як фактор модернізації.....	32
1.3. Еволюція політики Європейського Союзу щодо Росії.....	43
1.4. Комуністичний рух на пострадянському просторі.....	67
РОЗДІЛ 2. РЕГІОНАЛЬНІ ДИСКУРСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ	
2.1. Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи.....	76
2.2. Проблеми та особливості реалізації національних модернізаційних проектів у пострадянських і постсоціалістичних країнах.....	93
2.3. Основні етапи євразійської інтеграції та її перспективи.....	111
2.4. Геополітичні впливи на трансформацію країн Центральної Азії.....	121
2.5. Протиріччя на шляху до політичної консолідації Молдови: геополітичний чинник.....	136
РОЗДІЛ 3. ДИЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ В РОСІЇ	
3.1. Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції.....	154
3.2. Вплив науково-технологічного чинника на модернізацію Росії.....	174
3.3. «Правий» радикалізм як чинник розвитку сучасної Росії.....	184

**РОЗДІЛ 4. У ПОШУКАХ БАЛАНСУ ТА СТАБІЛЬНОСТІ:
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ І КАВКАЗ**

4.1. Незалежний Туркменістан: демодернізація	201
4.2. Модернізаційний вектор та основні чинники розвитку Казахстану.....	221
4.3. Суспільно-політична трансформація Азербайджану у ХХІ ст.	236
4.4. Модернізаційний поступ посткомуністичної Грузії	249
4.5. Пострадянська трансформація: практика і досвід Вірменії ...	261
ВИСНОВКИ	273
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	283

THE STATE INSTITUTION
«INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE»

**THE PECULIARITIES OF
SOCIO-POLITICAL MODERNIZATION
OF THE COUNTRIES OF THE
POST-SOVIET SPACE**

Monograph

*Under the editorship of Bulvinskiy A.G,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer*

Kyiv
2017

UDK 94(100):316.422+323.2(47+57)
075

*Recommended for publishing
by the Academic Council of the State Institution
«Institute of World History of the NAS of Ukraine»
(Protocol № 6 of June 8, 2017)*

Reviewers:

Matvienko V.M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Chair of International Organizations and Diplomatic Service of the Institute of International Relations of the Kyiv National Taras Shevchenko University

Bevz T.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Studies of the NAS of Ukraine

Dudko I.D. – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Chair of Political History of the Kyiv National Economic Vadim Hetman University.

The Peculiarities of Socio-Political Modernization of the Countries of the Post-Soviet Space: monograph / under the editorship of Bulvinskiy A.G., Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine». – Kyiv : The State Institution «Institute of World History of the NAS of Ukraine», 2017. – 288p.

ISBN 978-966-02-8276-6

The monograph elucidates the complex of historical, political, socio-economic, cultural and civilization factors which influenced and still continue to influence the course, character, substance and directions of modernization processes in the countries of the post-Soviet space as well as defines the main trends and prospects of the social and political modernization of these countries. The monograph substantiates the thesis that the character and directions of political transformation processes in the countries of the post-Soviet space are determined by their historical heritage and by cultural and civilization originality.

UDK 94(100):316.422+323.2(47+57)

In case of the full or partial reprinting of the monograph the reference to the author and the monograph text is obligatory

ISBN 978-966-02-8276-6

©The State Institution
«Institute of World History of the
NAS of Ukraine», 2017

CONTENTS

PREFACE	9
----------------------	---

PART 1. MODERNIZATION AND TRANSFORMATION STRATEGIES AND PRACTICES OF THE NEW INDEPENDENT STATES

1.1. The Concept of the «Third Wave» of Democratization and the Post-Soviet Space.....	18
1.2. A Socio-Economic Model of Development as a Factor of Modernization.....	32
1.3. The Evolution of the European Union`s Policy Regarding Russia.....	43
1.4. The Communist Movement in the Post-Soviet Space.....	67

PART 2. REGIONAL DISCOURSES ON MODERNIZATION

2.1. The Motive Forces and Substance of Socio-Political Transformations in the Countries of Central-Eastern Europe.....	76
2.2. The Problems and Peculiarities of Realization of National Modernization Projects in the Post-Soviet and Post-Socialist Countries.....	93
2.3. The Main Stages of the Eurasian Integration and its Prospects.....	111
2.4. The Geopolitical Influence on Transformation of the Countries of Central Asia.....	121
2.5. The Contradictions on the Way to Political Consolidation in Moldova.....	136

PART 3. THE DILEMMA OF MODERNIZATION IN RUSSIA

3.1. The Prospects of Development of Russia in the Context of its Extractive State Political Tradition.....	154
3.2. The Influence of the Scientific and Technological Factor on Modernization of Russia.....	174
3.3. The «Right» Radicalism as a Factor of Development of Modern Russia.....	184

**PART 4. IN SEARCH OF BALANCE AND STABILITY: CENTRAL ASIA
AND CAUCASUS**

4.1. Independent Turkmenistan: Demodernization	201
4.2. The Modernization Vector and Main Factors of Development of Kazakhstan.....	221
4.3. The Socio-Political Transformation of Azerbaijan in the XXI st Century.....	236
4.4. The Progress in Modernization of Post-Communist Georgia	249
4.5. The Post-Soviet Transformation: the Practice and Experience of Armenia	261
CONCLUSIONS	273
THE LIST OF AUTHORS.....	283

2.2. Проблеми та особливості реалізації національних модернізаційних проектів у пострадянських і постсоціалістичних країнах

Термін «модернізація» останнім часом набув широкого вжитку на пострадянському просторі не лише у науковому, а й у політичному, політологічному, публічному дискурсі, перетворившись на одну з ключових ознак сучасного періоду історичного розвитку нових незалежних держав з кола колишніх республік СРСР, на один з провідних показників успішності або, навпаки, неуспішності перебігу в них процесу трансформації у напрямку капіталістичного ринку й ліберальної демократії.

Проте будь-яка спроба осмислення проблем, так чи інакше дотичних до теми модернізації помітно ускладнюється через брак усталеної та універсальної теоретичної бази. Наявність в арсеналі гуманітарної науки низки фундаментальних рефлексій, спрямованих на теоретичне осмислення сучасного модернізаційного дискурсу як у діахронному, так і в синхронному аспекті, створюючи плідне підґрунтя для вивчення феномену модернізації, тим не менш, не забезпечує повною мірою бажаного результату у вигляді розробки повноцінної теоретичної моделі модернізації.

Про чітке розуміння терміну модернізація, не кажучи вже про його нормативне вживання, спільне для більшості авторів, наразі мова не йде. Сформульована наприкінці 1950-х – всередині 1960-х рр. провідними західними (переважно американськими) соціологами, політологами, економістами Т Парсонсом, С. Ліпсетом, Г. Алмондом, К. Гірцем, С. Блеком, С. Гантінгтоном, Д. Аптером та ін. теорія модернізації на новому етапі історії, який розпочався з розпадом СРСР та соціалістичної системи, не знайшовши належного продовження, так і не одержала завершеного вигляду. Визначення природи явища модернізації, його характеру та сутності з урахуванням особливостей, виявлених у ході осмислення нового фактичного матеріалу, зокрема, й того, який дає досвід пострадянських та постсоціалістичних країн Європи, залишається справою майбутнього.

Концепція модернізаційних або демократичних «хвиль», яка набула неабиякої популярності у світі (С. Гантінгтон, М. Макфол, Т. Карозерс, Д. Растоу, А. Пшеворські, Т. Кузьо та ін.) й у вітчизняному науковому дискурсі (М. Михальченко, Є. Камінський, Г. Зеленько, О. Романюк, О. Фісун та ін.), дозволивши прояснити певні важливі моменти і тенденції досліджуваного явища, у повноцінну теорію не переросла. Уточнення природи феномену модернізації (особливо,

модернізації пострадянської), його характеру, сутності, особливостей, які виходять за рамки напрацьованої на сьогоднішній день теорії або слабо співвідносні з нею, ще попереду.

Втім, певні елементи нормативного бачення модернізації можна побачити в іманентно присутньому у багатьох дослідженнях трактуванні модернізації на пострадянському просторі як впровадження західних – переважно європейських та, меншою мірою, американських – зразків. Воно ґрунтується на визнанні того факту, що Захід на чолі зі Сполученими Штатами Америки запропонував і реалізував на практиці найбільш успішний варіант проекту державного та суспільного розвитку. В інтерпретації Ш. Ейзенштадта ця теза звучить наступним чином: «Історично модернізація є процесом змін у напрямку тих типів економічних, соціальних і політичних систем, які розвивалися у Західній Європі та Північній Америці з XVII по XIX ст., потім поширилися на інші європейські країни, а у XIX та XX ст. – на південноамериканський, азійський та африканських континенти»³⁰. Ця обставина зумовила ситуацію, в якій практичні результати модернізаційних перетворень оцінювалися не за критеріями зі шкали «краще, ніж було, – гірше, ніж було», а за шаблоном: «так, як в Європі», «не так, як в Європі», «не зовсім так, як в Європі», «зовсім не так, як в Європі».

Отже, нині ж за традицією, яка склалася, прийнято вважати «класичною», нормативною модернізацією перехід на ліберальні принципи державно-політичного, економічного, громадського розвитку за моделлю, розробленою й апробованою у Сполучених Штатах Америки та країнах Західної Європи. Такий євроцентричний підхід страждає не лише на надмірну ідеологізацію, а й на помітне спрощення, одним з прямих наслідків якого стає ігнорування того, що сьогодні західна версія модерну перестала сприйматися як безальтернативна, вичерпує притаманну їй протягом відносно тривалого часу місію «переналаштування» незахідних культурних програм, вступаючи у період співіснування і конкуренції з іншими версіями модернізації, які виникли на підґрунті незахідних моделей розвитку (південно-азійська, китайська, латиноамериканська та ін.). Нині Захід зберігає лідерство у світовому модернізаційному процесі швидше за інерцією, позбавляючись при цьому монополії на володіння «ключем» для модернізації. На відміну від класичної теорії модернізації, для сучасного модернізаційного дискурсу характерною є відсутність єдності підходів та поглядів як щодо нормативної моделі модернізації, так щодо самого факту її існування.

В Україні параметри тлумачення модернізації, загалом, вкладаються у діапазон, визначений поглядом на неї, з одного боку, як на де-

³⁰ Eisenstadt S. N. Modernization, protest and change. – NJ, 1966. – 166 p.

мократизацію, з іншого, – як на європеїзацію у вигляді копіювання зразків, запозичених з практики держав Європейського Союзу, причому, не лише «старих», а й нових, з числа країн Центральної Європи і Балтії. Превалює розуміння модернізації як процесу, спрямованого на досягнення певних економічних, політичних, технологічних параметрів розвитку, наявних на Заході, шляхом перенесення інонаціонального досвіду на власне національне тло.

Національна специфіка стратегій модернізації країн пострадянського простору визнається переважною більшістю дослідників як у самих цих країнах, так і в західноєвропейському та американсько-канадському світі, проте вважається, що всі вони так чи інакше базуються на західній моделі, яка розглядається як нормативна. Одним з важливих її елементів є ліберальна теорія соціально-економічного та суспільного розвитку. З її допомогою, зокрема, вдалося уникнути спрощеного розуміння модернізації як лінійного процесу, який розвивається у наперед визначеному напрямку. Висновок, згідно з яким трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. у пострадянських країнах виявилися наслідком ситуативного збігу низки як внутрішніх, так і зовнішніх факторів за провідної ролі останніх у визначенні цілей трансформації та її домінуючого алгоритму, є загальновизнаним.

Своєрідним фоном для дискусій про модернізацію як явище та про національні варіанти модернізаційних практик на пострадянському просторі стало наукове вивчення нормативної моделі сучасності, осмисленої як якісно нова доба історичного процесу – модерн. Для сучасного модернізаційного дискурсу пострадянських країн характерною є відсутність єдності підходів та поглядів як щодо нормативної моделі модерну, так і до самого факту існування такої моделі.

Існує досить значний обсяг фахової літератури, в якій на великому й різноманітному фактичному матеріалі розкрито суперечливий вплив інтеграції частини пострадянських і постсоціалістичних країн Центральної, Південно-Східної Європи та Балтії до Євросоюзу на перебіг модернізаційних процесів у кожній з них, а також на їхні результати у різних сферах життя. Зокрема користується популярністю актуалізована представниками цивілізаційного аналізу в історичній соціології Ш. Ейзенштадтом та Й. Арнасоном концепція множинності модернів (multiple modernities), яка ставить під сумнів монополію США і Західної Європи у визначенні єдиного і можливого шляху до «універсальної» модернізації, визнаючи можливість формування сучасних «модерних» суспільств на різних культурно-цивілізаційних засадах, а також факт існування різноманітних інституціонально-ідеологічних паттернів за межами Європи й євроатлантичного світу, котрі, безумовно, відносяться до модерну, хоч

і формувалися під впливом національно своєрідних культурних традицій та історичного досвіду³¹.

Модернізація часто-густо ототожнюється з трансформацією або ж з реконструкцією, реформуванням, тобто, з будь-яким процесом, який передбачає зміни, заміну існуючого стану, на наступний стан, яка досягається після здійснення певних дій та кроків, незалежно від того, чи відбуваються ці зміни стихійно, чи внаслідок системної діяльності держави та суспільства. Ще одна стійка тенденція у нетермінологічному вживанні поняття «модернізація» – його максимально розширене розуміння як «змін загалом».

Звернення до минулого, у специфічний спосіб інтерпретований образ минулого як «поганого у всьому» є типовою ознакою домінуючих у вітчизняній науці дискурсивних практик, котрі мають відношення до проблем модернізації. Підхід, заснований на протиставленні соціалізму, змальованого виключно чорними фарбами, та ідеалізованого «ринкового раю», якого не існує в дійсності, є ідеологічно мотивований і політично корисний, але з наукового погляду позбавлений практичного сенсу.

Серед вітчизняних науковців та експертів, які долучилися до теоретичного осмислення та/або практичного опису різних аспектів проблем суспільно-політичної модернізації, варто згадати таких вчених як В. Андрущенко, В. Горбатенко, В. Кремінь, М. Михальченко, А. Кудряченко, В. Ткаченко, Ю. Біденко, О. Семченко, О. Шморгун та ін. На особливу увагу заслуговують колективні праці: «Модернізація та політика у ХХІ ст.» (за ред. Б. Оганисяна)³², «Інноваційна модернізація Росії. Політологічні нариси» (за ред. Ю. Красина)³³, спеціальні тематичні випуски журналу «Політична наука»: «Ідеї модернізації у політичній науці та політичній практиці»³⁴, «Поміж імперією та сучасною державою: Трансформація політичного ладу на постімперських просторах»³⁵, збірник праць «Країни пострадянського простору: виклики модернізації»³⁶ та ін.

При цьому мають значення не лише теоретичні та прикладні позиції, заявлені ученими та експертами, а ще й дискурсивні практики, які на тлі цих позицій заявляються та реалізуються. В Україні сталося

³¹ Ibid; Eisenstadt S.N. Multiple modernities // *Deadalus*. – 2000. – Vol.129. – № 1. – P. 1–29.

³² Модернізація и политика в ХХІ в. / Отв. ред. Ю. С. Оганисян. – М., 2011. – 336 с.

³³ Инновационная модернизация России. Политологические очерки / Под ред. Ю. А. Красина. – М., 2011. – 253 с.

³⁴ Идеи модернизации в политической науке и политической практике / Политическая наука. – 2012. – № 2. – 324 с.

³⁵ Политическая наука. – 2013. – № 3: Между империей и современным государством: трансформация политического порядка на постимперских пространствах. – 360 с.

³⁶ Країни пострадянського простору: виклики модернізації: Збірник наукових праць / За заг. ред. А. Г. Бульвінського. – К., 2016. – 306 с.

так, що у сприйнятті широкої публіки поняття «модернізація» частіше і послідовніше почало асоціюватися з технологічним оновленням та/або трансформаціями моделі економічного розвитку. За такого підходу до проблеми на перший план висуваються виробнича і технологічна сфера. Водночас соціологи включають до його змістового наповнення якісні зміни у соціальній та політичній сферах. У такій інтерпретації модернізація постає у широкому розумінні як процес впровадження системних, фундаментальних змін до організації державного устрою та суспільного ладу, до забезпечення їхньої життєдіяльності.

В українському експертно-науковому та політичному середовищі домінуючим є розуміння модернізації як зміни старого, позначеного знаком «мінус», на щось нове зі знаком «плюс», яке, як правило, запозичується з досвіду інших – переважно європейських – держав та суспільств. При цьому чи не найбільш характерною ознакою такого погляду слід вважати відсутність співвіднесення зміни форми з оцінкою практичних результатів цієї зміни. Або ж, у крайньому випадку, абстрагування від результатів, свідоме зміщення уваги на інші показники або перенесення акцентів у сферу цінностей та ідеологем.

Згідно з американською теорією модернізації, розробленою протягом 1950–1960-х рр., ключовими елементами процесу модернізації в її класичному розумінні є індустріалізація, урбанізація, секуляризація. У пострадянському і постсоціалістичному світі цей погляд було кардинально змінено. Основних ознак модернізаційного тренду залишилося дві: впровадження ринкової економіки та перехід до ліберальної демократії, заснованої на багатопартійній системі та регулярних виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Вагомим додатковим компонентом виявилось стійке уявлення про зміну інтеграційного вектору зі східного на західний, а також геополітичних орієнтирів та орієнтацій. Останнім часом таке потрактування явища починає дедалі частіше й послідовніше доповнюватися розумінням модернізації як макропроцесу соціально-економічного, технічного, культурного, політичного переходу від традиційного суспільства до суспільства сучасного, а також досягнення рівня «якісного» державного управління, менеджменту (good governance), притаманного країнам розвинутої демократії.

Сформульована в англомовному науковому дискурсі точка зору, згідно з якою відсутність сучасної ментальності, модерних законодавчих інститутів, модерної культури та сучасних політичних партій позбавляє модернізацію державного та суспільного життя будь-яких перспектив, не вважається у вітчизняними науковцями ані стовідсотково правильною, ані вичерпною. Значна частина фахівців схильна вважати, що у середовищах, подібних до нашого, модернізаційний процес розвивається

у дещо специфічний спосіб, залишаючи можливість прогресу в одних сферах без очевидного просування модернізації в інших сферах.

За двадцять п'ять років уявлення про модернізацію як таку й про сам модернізаційний процес в Україні пройшли ряд етапів. Перший з них – «імпровізаційний», під час якого все, що робилося, робилося переважно спонтанно, без чіткої програми, заперечуючи старе, ідеалізуючи нове, але не дуже уявляючи собі, яким воно має бути. Другий – «наслідувальний», протягом якого масово запозичувалося все, що потрібно і не потрібно на Заході, доповнюючи запозичення власними новаціями. Третій – «робота над помилками» під егідою Європи та США. Четвертий, сучасний, це «диктант» – реформування державно-політичної та суспільної системи під наглядом Заходу.

У країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, а також на матеріалі цих країн багато писалося про модернізацію як процес адаптації національних державних і суспільно-політичних систем до європейських зразків, не звертаючи при цьому увагу на те, що вони нерідко суперечать одні одним. Адаптивна модернізація інколи трактувалася як єдино можлива, абсолютизувалася як безумовний позитив. У ряді випадків реалізовувався варіант псевдо-модернізації, під виглядом якої пропонувалася, по суті, консервації чинного стану, засновану на пануванні олігархічного капіталу.

В Україні у контексті здійснення модернізації небезпідставно прийнято звертати увагу у першу чергу на модернізаційний досвід країн Балтії та Вишеградської групи. Це модель «гусей, що летять» (flying geese), суть якої полягає у тому, що ті чи інші держави, стають на шлях прогресивного технологічного розвитку та загальної модернізації та просуваються цим шляхом, наслідуючи приклад більш успішних країн зі свого безпосереднього оточення, або з того самого, макрорегіону, історично сформованого простору.

М. Михальченко, а слідом з ним низка інших дослідників (З. Самчук, О. Шевченко та ін.)³⁷, висунули на порядок наукового обговорення стосовно України проблему модернізації як осучаснення національної цивілізаційної моделі. Пропонований підхід ґрунтується на розумінні українського світу як окремої локальної цивілізації, який останнім часом набуває дедалі більшої популярності, хоч і залишається не загальноновизнаним. Його ключовим постулатом є теза, згідно з якою за змінених історичних, геополітичних, внутрішньо- та зов-

³⁷ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. – 440 с.; Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору: монографія: [у 2 т.]. – Т. 1, 2. – К., 2009.

нішньополітичних умов і обставин Україна одержує шанс на здійснення великого модернізаційного «стрибка» шляхом впровадження у національні практики європейських зразків у процесі відродження власної споконвічної «європейськості». За рахунок поєднання зовнішнього та внутрішнього факторів уявляється реальним подолання у середньостроковій перспективі суперечності між нагальною потребою у переході до модернізаційної моделі державного розвитку та архаїчними політичними тенденціями, які зберігають домінуюче становище. У такий спосіб розмова про модернізацію виводиться за рамки економічного, політичного або якогось іншого «сферного» підходу, вмщується у контекст підходу цивілізаційного. Для української гуманітарної науки такий погляд сприймається як новаторський, хоча в Європі та в Росії він не є чимось особливим. В європейському науковому дискурсі теорія модернізації не перший рік застосовується для практичних досліджень у поєднанні з іншими макротеоріями, зокрема, суспільно-економічної формації та цивілізації.

Трансформаційно-модернізаційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст. у державах Центральної, Південно-Східної Європи, а також на пострадянському просторі, включаючи Україну, виявилися наслідком, з одного боку, розпаду СРСР та соціалістичної системи, з іншого, – ситуативного збігу низки внутрішніх і зовнішніх факторів як об'єктивної, так і суб'єктивної природи у кожній з країн. Провідну роль у визначенні цілей трансформації, яка у більшості країн проходила у формі модернізації, її орієнтирів, моделей, «дорожніх карт» відігравали, як правило, зовнішні чинники.

Модернізація для всіх без винятку постсоціалістичних країн Центральної і Південно-Східної Європи та Балтії набула вигляду системного, цілеспрямованого, освяченого палким бажанням більшої частини суспільства переходу від попереднього стану, який визначався соціалістичним ладом та тоталітарним режимом, до ринку та демократії, до іншої системи цінностей, до втілення в життя принципово нових інтеграційних стратегій. Водночас у ряді республік СРСР, у першу чергу у центральноазійських, не було усвідомленого загальнонародного руху, спрямованого на зміну існуючого режиму, що суттєво вплинуло на їх моделі постсоціалістичної трансформації.

Перехід від планово-тоталітарного до ринково-демократичного способу життя відбувався на загальному тлі включення національних економік до економіки глобальної, що супроводжувалось їхньою системною кризою. Глобальна економіка як економіка капіталістична імперативно вимагала форсованої заміни шляхом не реформування, а рішучого зламу системи, соціалістичного ладу на капіталістичний, який на пострадянському постсоціалістичному просторі набув, за кла-

сифікацією деякого з німецьких економістів (Ч. Ендрейн), ознак «бідного капіталізму», який характеризується обмеженістю матеріальних ресурсів, зuboжінням населення, ерозією морально-етичних та психологічних ресурсів, кризою ідентичності³⁸.

Унаслідок цього й у Центральній Європі, і на пострадянському просторі мало місце поєднання у часі та просторі двох модернізаційних парадигм, одну з яких зумовлено зміною державно-політичного, соціально-економічного ладу, а другу – включенням до глобалізаційного дискурсу. Маючи деякі спільні елементи, ці парадигми, проте, є різними як за цілями та засобами їхнього досягнення, так і за рушійними силами, ресурсною базою, концептуальним наповненням. Такий дуалізм слід вважати важливою особливістю трансформаційно-модернізаційних процесів зазначених регіонів.

Модернізація в окремо взятій країні – назвемо такий тип «національним» – у сучасному світі, охопленому глобалізацією, йде паралельно з модернізацією глобальною, нерідко співпадаючи й навіть в окремих сегментах зливаючись з нею. У багатьох, якщо не у більшості, випадків модернізація національна виявляється підпорядкованою модернізації глобальній, яка є процесом змін і перетворень, спільним для сучасного світу загалом. Окремі країни, охоплені процесами національної модернізації, включаються до загального модернізаційного простору на глобальному рівні, стаючи у цьому випадку не самодостатнім цілим, а лише одним з елементів глобального процесу.

Виходячи з досвіду модернізації країн Східної, Центральної, Південно-Східної Європи, Балтії, Кавказу та, до певної міри, Центральної Азії, «формула» постсоціалістичної і пострадянської модернізації мала б виглядати наступним чином: трансформація – нова інтеграція – глобалізація. Нові інтеграційні устремління, при цьому, часто поєднувалися з бажанням рішучого розриву з попередніми. Так, приміром, Хорватія і Словенія свій шлях до державної незалежності пов'язували із символічним відокремленням від Балкан та поверненням до Європи, протиставляючи перший з топонімів та позначений ним простір – другому. Інтеграційна складова як пошук новими суб'єктами системи міжнародних відносин свого місця у геополітичних розкладах та інтеграційних процесах у Європі й у світі після «холодної війни», заснованого на якісно відмінному від того, що мало місце у соціалістичну добу, розумінні національних інтересів та орієнтацій, виявилася надзвичайно вагомим чинником постсоціалістичної трансформації.

Перші два етапи пропонованої «формули» модернізації містять у собі помітно більше шансів та нових можливостей, ніж викликів

³⁸ Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. – М., 2000. – С. 78.

та загроз. Що ж до глобалізації, то із цим елементом модернізаційної формули ситуація прямо протилежна: глобалізація для будь-якої національної держави й, тим більше, для нових незалежних держав, які тільки-но розпочали свій суверенний розвиток, несе із собою значно більше загроз, ніж шансів. Глобалізація не залишає вибору: відмовитися від неї неспроможний ніхто.

Саме тому, на порядку денному державного розвитку нових незалежних держав постає питання нейтралізації негативних наслідків глобалізації та максимально можливого використання її позитивів. Одним із можливих «запобіжників» від руйнівного впливу глобалізації дехто з дослідників схильний вважати націю та національну державу в їх модерному вигляді. «Нації і націоналізм – органічні компоненти для само відтворюваної модерності, яка сьогодні стала справді глобальною за масштабом і проникненням, – пише із цього приводу Е. Сміт. – Навіть більше, нові явища відщеплення часу від простору та «вивільнення» багатьох елементів із їхніх локальних контекстів, так характерні для модерності, створили ґрунт для нового прагнення до локальних одиниць довіри і співпраці перед лицем відчужувального світу. Нація представляє один із способів розв'язання цієї діалектичної напруги, породженої модерністю»³⁹.

У процесі здійснення модернізації вирішального значення набувають такі її фактори, як цілі й орієнтири, парадигма, інтенсивність (злам старої системи або її збереження, супроводжуване утворенням різного типу гібридних форм поєднання нового зі старим), образи колективного минулого та майбутнього, наявність або ж відсутність регіональної інтеграційної «прокладки», придатної для прискорення, полегшення трансформаційно-модернізаційних перетворень, а також для відносної нейтралізації загроз і викликів, які вони із собою несуть, вплив регіонального, міжрегіонального, глобального контекстів, «фактор ЄС», «фактор НАТО», «фактор США», «фактор Росії».

У Центральній, Південно-Східній та Східній Європі модернізаційні орієнтири, з одного боку, мали виразно окреслену спільність, з іншого, – містилися у собі низку відмінностей. Найбільш помітною у цьому плані виявилася відчутна різниця у готовності суспільств різних країн до рішучих кроків на шляху до нової якості державно-політичного і соціально-економічного устрою, зумовленої переходом до ринкових відносин та демократії.

У плані спроможності здійснювати кардинальні перетворення, незважаючи на перешкоди, спротив та інерцію, країни Східної Європи з перших років незалежного існування, істотно відставали від кра-

³⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. – К., 2009. – С. 59.

їн Європи Південно-Східної й, особливо, Центральної. Це призвело до того, що баланс позитивних та негативних результатів трансформації та модернізації виявився у кожному із цих регіонів різний, хоча модернізація всюди йшла: 1) суперечливо, 2) на фоні виникнення нових і нових складних проблем, 3) за умов погіршення регіонального та глобального контекстів. Проте підсумки перетворень виявилися неоднакові. У Центральній Європі та – частково – в Європі Південно-Східній, всупереч високій ціні змін та новацій, вдалося досягти певного, відчутного для громадян, прогресу. У Східній Європі висока ціна змін здебільшого затінила собою для громадян елементи позитиву, внаслідок чого країни пострадянського простору, окрім Балтії, опинилися у «сірій» зоні, остаточно відійшовши від соціалізму, але змігши утвердити демократію й ефективну ринкову систему.

Вагому роль у появі цих відмінностей відіграла суспільна свідомість народів. Оновлені образи колективного минулого, теперішнього, майбутнього у країнах Центральної Європі вдалося вивести на рівень позитивного сприйняття переважною більшістю соціальних груп, фактично забезпечивши щодо них широкий суспільний консенсус. Натомість у суспільствах Східної Європи впродовж останньої чверті століття продовжує спостерігатися відсутність консенсусу щодо фундаментальних елементів подібних образів, має місце поглиблення суперечностей, які стоять на шляху досягнення такого консенсусу, посилення поляризації підходів щодо бажаних державно-політичних, соціально-економічних, культурних практик.

Спільною особливістю трансформаційно-модернізаційних моделей у Центральній, Південно-Східній Європі та на пострадянському просторі є звуження ресурсної бази всіх без винятку країн після розпаду СРСР та світової соціалістичної системи. Тут, щоправда, є й істотна відмінність: деяким країнам Центральної Європи (Польща, Чехія) у процесі здійснення модернізаційних перетворень вдалося запобігти дальшому зменшенню ресурсів, добитися стабілізації їхнього рівня, в той час, як на просторі колишнього Радянського Союзу ресурсний голод з кожним роком посилювався, що призвело до дефіциту ресурсів не лише для модернізації, а й для забезпечення потреб відносно стабільного існування.

Проблема акумуляції і залучення ресурсів, потрібних для модернізації, пошуку нових джерел їхнього забезпечення зберігає для пострадянських і постсоціалістичних країн неабияку гостроту. У політичній та економічній науці існують різні точки зору щодо того, якою мірою весь цей мегарегіон загалом, окремі його сегменти і кожна країна зокрема спроможні на рівних конкурувати з іншими державами та регіонами на європейському та на глобальному рівнях. Є

оцінки та погляди оптимістичного ґатунку, згідно з якими сценарії включення цих країн до регіональної, континентальної, глобальної політико-економічної ієрархії розглядаються як цілком реальні. Мають місце й такі, які заперечують подібну можливість. Останніх помітно більше, ніж перших.

Стосовно Західних Балкан, наприклад, заперечення інколи носять виразно категоричний характер. «Південно-Східна Європа являє собою європейську периферію: відсталу, політично маргіналізовану, віддалену від головних європейських ринків, – пише один з прибічників скептичного підходу до перспектив балканських країн Й. Мініч. – Вихідна позиція всіх країн регіону у програмах повоєнного відновлення дуже несприятлива, особливо, у країнах, які виникли на просторі колишньої Югославії... Нинішнє завдання полягає у трансформації цілих суспільств з інституціями, інституційними відносинами, соціальною поведінкою населення, яка формувалася майже півстоліття... Регіону бракує необхідних ресурсів, які б зробили можливими зміни таких масштабів...»⁴⁰. За такого підходу цілком логічним видається положення про те, що трансформація країн Західних Балкан за сучасними лекалами європейського зразку можлива лише за умови надання їм ресурсної та іншої допомоги з боку Євросоюзу, до інтеграції з яким частина з них прагне, а деякі (Словенія, Хорватія) вже набули статусу члена ЄС.

В ідеальному варіанті, як слушно зазначає болгарська дослідниця К. Нікова, процес модернізації в країнах Західних Балкан і на всій території півострова загалом мав би передбачати поєднання модернізації зверху-вниз та зустрічного процесу модернізаційного характеру й змісту – знизу-вверх. «Це спроба змінити не лише політичні та економічні структури країн, а й їхню господарську культуру, цінності і норми, котрі регулюють повсякденну поведінку людей»⁴¹. Механізми модернізації як «ЄС-ізації» (вислів К. Нікової, який нам видається напрочуд влучним), попри значну подібність ситуації у різних країнах західнобалканського субрегіону є різними.

Так щодо Хорватії діє механізм обумовленості підтримки з боку Європейського Союзу виконанням хорватською стороною певних зобов'язань, узятих на себе згідно з попередньо досягнутими домовленостями. Такий механізм передбачає просування нових партнерів європейської спільноти шляхом євроінтеграції пропорційно до вже

⁴⁰ Minić J. Program obnove i razvoja jugoistočne Evrope // Jugoistočna Evropa 2000. Pogled iz Srbije. – Beograd, 2001. – S.7.

⁴¹ Нікова Е. Европейский Союз и «конец» балканской истории // Балканы в европейских политических проектах XIX-XXI вв. – М., 2014. – С. 471.

досягнутих результатів. Тому для Хорватії не лише формальне набуття членства в ЄС, а й повноцінна, повномасштабна інтеграція до Євросоюзу за всіма відповідними параметрами й показниками, залишається водночас і стратегічною метою, розрахованою на довгострокову перспективу, і тактичним завданням, термін якого обмежується перспективою коротко- або середньостроковою. Основні ж труднощі та перешкоди на цьому шляху зумовлені передусім розривом між нормами, які пропонуються або навіть диктуються Загребу ззовні, з ЄС, та внутрішніми, власне хорватськими національними умовами й обставинами їх втілення на практиці, котрі й досі у багатьох випадках залишаються далекими від бажаних.

На найзагальнішому рівні негативи трансформаційно-модернізаційних перетворень у Центральній, Південно-Східній, Східній Європі виявляють чимало подібного. По-перше, надто високою виявилися соціальна ціна трансформації та модернізації, адже значна населення з соціальних груп, котрі за соціалізму зараховувалися до благополучних, було витіснено на периферію змінюваного життя. По-друге, не вдалося повною мірою використати власний національний потенціал та власний історичний досвід, замість вироблення національного рішення, перевагу було віддано орієнтації зразки, апробовані за інших умов, часто відмінних від тих, що мали місце у Центральній, Південно-Східній, Східній Європі. По-третє, не вдалося уникнути консервації низки застарілих системних явищ, з одного боку, успадкованих від попереднього устрою, з іншого, – набутих у ході пострадянського та постсоціалістичного транзиту (авторитаризм влади, корупція, бідність значної частини населення, збереження певних обмежень у практичному застосуванні демократичних правил і процедур, порушення людських прав і свобод). По-четверте, втілення в життя модернізаційних кроків та проектів відбувалося значною мірою поза публічним контролем, з апелюванням не до внутрішніх, а до зовнішніх джерел легітимації та схвалення модернізаційного процесу. Це було зумовлено тим, що в ряді країн, у першу чергу на пострадянському просторі, не вдалося сформувати широку соціальну підтримку стратегії модернізації.

Для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація у найтісніший спосіб пов'язана з геополітичним вибором, а також з реалізацією нових інтеграційних проектів, спрямованих не на географічний і символічний Схід, а на Захід. З огляду на географію, особливості історичного та культурно-цивілізаційного шляху для країн цього простору існує, по суті, лише дві можливості: інтеграція до ЄС, супроводжувана модернізацією за європейськими зразками, або інтеграція до проектів Москви, супроводжувана трансформацією під впливом Росії.

Окремо має стояти питання щодо особливостей нових інтеграційних проектів на пострадянському просторі, які почали планувати, узгоджувати, втілювати в життя нові незалежні держави після пережитого кожною з них дезінтеграційного шоку внаслідок розпаду Радянського Союзу, та впливу цих проектів і проектних задумів на перебіг національних трансформаційних процесів. Думку про те, що інтеграція та глобалізація не лише позначилися на перебігу пострадянського транзиту колишніх республік СРСР, а значною мірою визначили його природу, характер, особливості, є всі підстави вважати загально визнаною. Якщо не брати до уваги країни Балтії, які чітко й послідовно обрали для себе орієнтацію на новий інтеграційний центр в особі Євросоюзу без будь-якої оглядки на центр попередній, то в інтеграційних проектах нових незалежних держав можна виділити три моделі.

Перша з них передбачає орієнтацію на інтеграцію в тих чи інших її формах до ЄС зі збереженням співпраці й навіть стратегічного партнерства з Росією. Друга має на увазі орієнтацію на Росію як на потенційний центр інтеграції на нових засадах у поєднанні з розвитком співпраці з ЄС, третя – виключну орієнтацію на Росію, частково прикриту декларативно-демонстративними «реверансами» на адресу ЄС. Аналіз кожної з моделей, як і оцінка їхньої результативності, має бути темою окремого спеціального обговорення. Загалом же можна сказати, що ані прагнення одних пострадянських країн включитися до євроінтеграційного і – ширше – західного глобального проекту на чолі зі США, ані бажання інших зв'язати своє майбутнє з планами і пропозиціями, що їх пропонує Росія, не принесли однозначних вигід і переваг ні тим, ні іншим.

«Втома від модернізаційної гонки», від її нових витків та поворотів, а також від чергових проблем і випробувань, які вони несуть із собою, є типологічно близькою особливістю для всіх країн Центральної, Південно-Східної, Східної Європи. Ще одна риса такого плану – «криза пристосування до модернізації». Ті групи середнього класу, які свого часу з ліберальних позицій повстали проти соціалістичної системи через те, що вона стримувала й обмежувала свободу особистості, за нових умов життя, які стали набагато жорстокішими, ніж були за соціалізму, зіткнулися із сильним розчаруванням, впали в апатію. Чимало з їхніх представників під тиском обставин почали вже з антиліберальних позицій дивитися на систему формально рівноправної й вільної політичної та ринкової конкуренції, на модель парламентської демократії та її елементи. Як «втома», так і «криза», про які йдеться, є прямими наслідками модернізації, зумовлених нею змін, до яких значна частина суспільств у країнах Центральної, Південно-Східної, Східної Європи виявилася неготовою, особливо, з огляду на соціальну ціну, сплачену за ці зміни.

У той же час державам «Вишеградської четвірки», всупереч перешкодам і складнощам, вдалося забезпечити неухильне просування вперед, прогрес. Щодо орієнтирів, образів, фактору НАТО, фактору США, фактору Росії було вироблене близьке до оптимального співвідношення бажаного і можливого. Великим «плюсом» стала регіональна субінтеграція у рамках «Вишеградської четвірки» як проміжний крок до інтеграції європейської. Зіграв свою роль фактор, пов'язаний зі суспільною свідомістю. Оновлені образи колективного минулого, теперішнього, майбутнього у країнах, які, маючи членство в ЄС, водночас входять до цього утворення, виведені на рівень колективного сприйняття більшості соціальних груп, наблизений до консенсусу.

Модернізація здійснюється з тією чи іншою метою, яку, як показує досвід Польщі, Угорщини, Чехії, слід чітко сформулювати та впровадити у суспільну свідомість. Відсутність такого формулювання створює додаткові проблеми. Мета може бути відкритою або прихованою, але вона неодмінно має існувати. Нерідко те, що є інструментарієм для здійснення модернізаційних за своєю суттю змін і перетворень, подається й сприймається як їх кінцевий результат. Криза цілепокладання у модернізаційних практиках є одним із найважливіших факторів прямої негативної дії. Однією з можливих причин подібного явища може бути бажання еліти приховати справжні мотиви тих чи інших дій і кроків – уявними. У країнах Центральної Європи після повалення соціалістичного ладу справжні причини модернізації не було жодної потреби приховувати, вони логічно вписувалися до атмосфери загальної налаштованості еліт та громадян на якомога швидший перехід до капіталізму, входження до глобальної капіталістичної системи, зміни геополітичної орієнтації та інтеграційного вектору на користь об'єднаної Європи та дистанціювання від Росії.

Український варіант державно-політичної та соціально-економічної модернізації, задекларований одразу після набуття Україною суверенного статусу у 1991 р. та істотно скоригований впродовж наступних двадцяти п'яти років, є феноменом національно своєрідним, до певної міри, унікальним. Разом з тим, у ньому присутня низка ознак, які в їхній сукупності дають підстави говорити про типологічну, а почасти й генетичну спорідненість українського модернізаційного проекту з аналогічними явищами у країнах пострадянського та постсоціалістичного простору. Виявляючи національну специфіку, досвід кожної із цих країн водночас тією чи іншою мірою вписується до спільної для переважної більшості з них матриці. Причому як у конструктивних, так і в деструктивних своїх проявах у контексті трансформаційно-модернізаційних змін та перетворень на просторі Східної Європи.

Морально-психологічні, символічні аспекти модернізації утворюють духовне, гуманітарне тло цього процесу, мають велике значення, здійснюючи значний вплив на матеріальні аспекти модернізаційного процесу. Після здобуття незалежності в Україні, так само, як і в більшості інших пострадянських і постсоціалістичних країн, розгорнувся процес переформатування гуманітарної галузі, переосмислення духовної спадщини під кутом зору її адаптації до змінених внаслідок відновлення суверенної національної державності умов та вимог. Національна державність вимагала, зокрема, нової національної міфології. Специфіка України серед інших пострадянських та постсоціалістичних країн виявилася в тому, що тут однією з таких сфер стала сфера мови та мовної культури. Її було надміру політизовано з перших років незалежності та перших кроків постсоціалістичної трансформації.

Діяльність держави та частини суспільства, зорієнтована з початку 1990-х рр. на забезпечення пріоритету української мови, з одного боку, розгорнулася чи не найбільш активно, з іншого, зіткнулася чи не з найбільшим «спротивом матеріалу» у вигляді реакції на неї з боку реальної мовної ситуації та мовних практик. Цьому значною мірою сприяла успадкована з минулих часів українсько-російська двомовність, інтерпретована на новому етапі історичного розвитку як один з вагомих елементів негативного «імперського» спадку, а також як фактор, здатний чинити перешкоди для утвердження української мови в Україні як єдиної державної не лише за формальним статусом, а й реально – за обсягом використання у різних сферах і за якістю «покриття» кожної з них. Погляд на ці реалії не як на щось безумовно негативне, не як на зайвий тягар, що його слід якомога швидше позбутися, а як на спільне надбання народів, котрим довелося певний час жити в одній державі, – в Україні не вітається.

Українська традиційна багатомовність у вигляді українсько-російської двомовності або різноманітних більш складних комбінацій, утворюваних на її основі, у багатьох відношеннях відрізняється від аналогічних явищ, наявних у багатьох країнах Європи⁴². Головна відмінність – її політико-мовний, а не «суто» мовний, тобто комунікативно-прагматичний, характер, посилений та ускладнений змістовою переважаністю символічно-ідеологічними моментами.

З кінця 1980-х – початку 1990-х рр. становище української мови було центральною темою в українському державному дискурсі. Мову вва-

⁴² Яковлева (Романенко) О.В. У лабіринтах багатомовності (Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі ВНЗ у контексті світового досвіду). – К., 2011. – 252 с.

жали підґрунтям ідентичності, і тому інтелігенція розпочала кампанію за повернення українській мові належного статусу, яка швидко вийшла за межі сфери освіти та культури⁴³. Із цього ж часу мовне питання почало використовуватись в якості важливого інструменту політичної діяльності та формування відповідного суспільно-політичного дискурсу. Мовну ситуацію в Україні напередодні здобуття державної незалежності й одразу після цього прийнято оцінювати виходячи переважно з концептуальної установки «подолання імперської спадщини», яка передбачала негативний погляд на час перебування України у складі держави із центром у Москві.

Водночас існують й інші концептуальні підходи до оцінки досвіду імперського спадку для підкорених народів. Так, Е. Саїд, зазначає: «Одним із надбань імперіалізму було зближення світу, і хоча процес роз'єднання європейців і тубільців був несподіваним і в основі своїй несправедливим, сьогодні більшість із нас повинні розглядати історичний досвід імперії як спільний»⁴⁴. Для сучасного українського дискурсу навіть сама постановка питання про спільність історичного досвіду українців і росіян видається дикістю. В Україні тривають процеси, спрямовані на вироблення власних національних міфів – історичного, культурного, мовного, – головною вимогою до змісту кожного з яких залишається вимога суперництва з тими міфами, що були в обігу за часів СРСР. Що створює певні перешкоди на шляху формування не архаїчної, а модерної української національної свідомості, конкурентної у загальноєвропейському масштабі, сприяючи консервації існуючих проблем і породжуючи нові.

За спостереженням низки сучасних учених погляду на світ як на арену перманентного зіткнення монолітних цивілізаційних і культурних систем минув. Характеризуючи сучасний стан культурного розвитку модерного світу, багато з них слушно вказує на таку його особливість як зникнення звичних для націоналістів та імперіалістів бінарних опозицій «свій-чужий», «хороший-поганий», які ще не так давно багато в чому визначали характер і особливості зв'язків та взаємин колишніх метрополій та їхніх колоній.

Нині, за влучним спостереженням Е. Саїда, «...нові утворення, створені наперекір кордонам, типам, націям і сутностям... провокують і кидають виклик фундаментально статичному поняттю ідентичності, котре було осердям культурної думки імперіалістичної доби. ...Уявлення про існування «нас» та «їх» – усталених, зрозумі-

⁴³ Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Пер. з польської. – К., 2005. – С. 145

⁴⁴ Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер. з англ. – К., 2007. – С. 25.

лих і незаперечно самоочевидних категорій – практично не мінялося... Цей розподіл походить від грецького ставлення до варварів... Ми досі є спадкоємцями такого підходу, де людина означається за своєю нацією, яка, зі свого боку, вповноважена гіпотетично безперервною традицією...»⁴⁵.

Сказане цілком можна поширити на взаємини між українцями й росіянами. Українці також є спадкоємцями підходу, де людину розглядають як типового представника нації або ж нації-держави. Уперту боротьбу за впровадження в Україні української одномовності можна розглядати і як спробу добитися реваншу українського начала над началом російським на історичних українських землях і як намагання відновити історичну справедливість. Проте ресурсів, які хоча б гіпотетично могли працювати на модернізацію української нації, української національної держави подібна перспектива у собі не містить. Альтернативний «маршрут», який значно більшою мірою відповідає реаліям сучасного глобалізованого світу пов'язаний з відмовою від орієнтації на українську одномовність як на форму протесту проти «імперського» минулого й остаточного розрахунку з ним та з постановкою на порядок дня ідеї переходу до багатомовності нового типу – українсько-російсько-англійської.

Формування нової української ідентичності починає розглядатися в українській гуманітарній науці та публіцистиці як необхідна передумова для модернізації держави і країни, а також як спосіб виходу зі стану пострадянської національної трансформації, що забуксувала й затягнулася. На сьогодні Україна, на відміну від країн Євросоюзу, провідних держав Південно-Східної Азії, Близького і Дальнього Сходу, Латинської Америки, ще не демонструє по-справжньому ефективних форм адаптації передових технологій та соціокультурних форм до власних цивілізаційних засад. Це гальмує і процес державотворення, і формування нової ідентичності.

Вже тривалий час на порядку дня в Україні стоїть завдання модернізації, яке поширюється, зокрема, і на сферу національної ідентичності. Головну дилему у розв'язанні цього завдання добре видно на прикладі системи освіти. Модернізація національної освіти, з одного боку, відбувається як процес її *суверенізації*, перетворення із сегменту колишньої радянської освіти на повноцінну, самодостатню національну освіту, з іншого боку, модернізація освіти є процесом її *адаптація* до вимог глобалізації – це дві різні іпостасі модернізації, які мають спільні риси, але, разом з тим, істотно відрізняються одна від одної як за цілями, так і з огляду на бажані й можливі наслідки.

⁴⁵ Там само. – С. 29.

Більше того: ці дві сутності модернізації перебувають одна з одною у відношеннях прихованої конкуренції й навіть певного антагонізму. В той час, як друга продиктована прагненням мати ефективний, раціонально вибудований у відповідності до найсучасніших вимог устрій, зіпертій, передусім, на громадянські зв'язки модерного типу, перша значною мірою зорієнтована на зв'язки, які в сучасному світі дедалі частіше інтерпретуються як архаїчні. Е. Сміт, відмічаючи таку конкуренцію-суперечність і відзначаючи факт існування подібної «архаїки» на прикладі держав Африки та Азії, кваліфікує їх як прямий наслідок консервації архаїчної, догромадянської, суспільної свідомості, заснованої на «незагойних розколах і первинних прив'язаностях до певної соціально-культурної даності – спорідненості, раси, релігії, звичаїв, мови й території»⁴⁶.

Модернізація-суверенізація уже частково ґрунтується на націоцентричній моделі освіти та на концепції формування особистості, у найтісніший спосіб пов'язаною з українською традицією, й зосередженою, насамперед, на проблематиці, котра прямо чи опосередковано кореспондує з національними ідеєю та ідеологією, інтерпретує їх як наріжний компонент усього освітнього процесу. Згідно з цією ідеологією, освіта постає, у першу чергу, як процес цілеспрямованого, стимульованого на державному рівні виховання у молодого покоління національної свідомості, духовності, самоповаги.

Продуктом модернізації-суверенізації української освіти мала б стати така українська національна освітня модель, яка б, забезпечуючи у повному обсязі інтереси нації, потреби національного розвитку, життєвість етнонаціональної традиції та цінностей, збереження національної самосвідомості, – не обмежувала б освітній процес суто етнічними й національними рамками й не відокремлювала б його від усього того, що відбувається у цій сфері в інших, зокрема й сусідніх з Україною країнах.

Модернізація-адаптація, у свою чергу, висуває на порядок денний національного освітнього процесу як першочергове завдання досягнення оптимального за наявних умов рівня його включення до глобального процесу з обов'язковим підпорядкуванням останньому всіх без винятку параметрів. Мова у цьому випадку йде навіть про той комплекс уявлень та ідей, який можна було б визначити як «ідеологію» освіти. Ця «ідеологія» не враховує національних особливостей, абстрагуєчись від них з метою досягнення у перспективі якісно нового рівня планетарної, загальнолюдської спільності та пропонуючи переважно прагматичний підхід до проблеми національної ідентичнос-

⁴⁶ Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. – К., 2009. – С. 59.

ті й національної свідомості, наріжною засадою якого є уявлення про уявну поки що, але, можливо, цілком реальну в майбутньому, глобальну «ідентичність».

Для України досвід країн Центральної Європи важливий як приклад вдалого розв'язання проблем зміни геополітичних орієнтирів та міжнародної орієнтації, подолання кризи національної ідентичності. Принципову вагу має висновок, що для країн постсоціалістичного та пострадянського простору модернізація за нинішніх умов і обставин у найтісніший спосіб пов'язана з геостратегічним вибором та з реалізацією якісно нового інтеграційного проекту. Без нового вибору та нової інтеграції немає модернізації.

Досвід країн Центральної Європи свідчить про те, що Україні своє місце у зміненій системі цивілізаційних координат, слід шукати, спираючись на розуміння того, що його визначають три взаємопов'язані фактори: подолання кризи цивілізаційної ідентичності, зумовленої крахом соціалізму та шуканнями нових орієнтирів; активне втілення на практиці державної стратегії європейської інтеграції, програми модернізаційних перетворень з урахуванням процесів глобалізації та можливості міжцивілізаційних зіткнень; рішучий поворот до нового (або оновленого) культурно-цивілізаційного вибору, адекватно го умовам світ-системи початку ХХІ ст.

2.3. Основні етапи євразійської інтеграції та її перспективи

Перші кроки у напрямку євразійської інтеграції на пострадянському просторі було зроблено 24 вересня 1993 р., коли у Москві уряди дев'яти держав СНД (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану) підписали Договір про створення Економічного союзу. 24 грудня того ж року до союзу приєднався і Туркменістан. Договір встановлював етапи інтеграції, подібні тим, які було передбачено Римським договором про створення Європейського Союзу. Мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте жодна країна договір так і не ратифікувала, оскільки створюваний союз нагадував нещодавно ліквідований СРСР.

Наступним інтеграційним проектом стала ідея створити зону вільної торгівлі країн СНД. 15 квітня 1994 р. було підписано Угоду про створення у межах СНД зони вільної торгівлі. Її, разом з іншими, підписала й Україна. Ця угода також не вступила в дію, бо не всі країни її ратифікували. Така ж доля спіткала й Угоду про створення Платіж-